

Z

زَا
(ظ)

Arap alfabesinin
on yedinci harfi.

ذ ز ض ظ

Ebcd sisteminin yirmi yedinci harfi olarak sayı değeri 900'dür. Nabat alfabesinin yirmi iki harfine eklenen ve "revâdîf" adı verilen Arap diline has altı fonemden (ş ħ z ẓ ẓ ġ) biridir. Yazılışı bir nokta ile "ط"dan ayrıldığı için "ṭâ-i mu'ceme / ẓâ-i mu'ceme" adlarıyla da anılır. Konuşma dilinde "zı" olarak söylenir. Halîl b. Ahmed **zâ** kelimesinin "pörsümüştü kadın memesi" anlamına geldiğini kaydeder (*el-Hurûf*, s. 30). Islıklılardan yumuşak-kalın ẓ fonemi, Leys b. Muzaffer'in Halîl b. Ahmed'den naklettiğine göre yalnız Arap diline has bir harftir (*Lisânü'l-ʿArab*, "zâ" md.). Bununla birlikte Arapça'da da çok az kelime birleşiminde yer alır. C. Brockelmann, ana Sâmi dilinde dişler arası kalın şâ foneminin klasik Arapça'da diş gerisi fonemi halini alması sonucunda ẓ sesinin oluştuğunu belirtir (*Précis de linguistique*, s. 71-72). Sâmi dillerde bulunan yumuşak dâd (ḏ) ve zâ (z) fonemleri dil gerisinin üst diş etlerine doğru yükseltilerek hemzeli bir telaffuzla çıkarılır ve ilki boğuk (hems), ikincisi açık (cehr) bir ses kalitesine sahiptir. Ana Sâmi dilinde ve kadîm Arapça'da dişler arasından hava sızmasıyla meydana gelen ıslıklı diş fonemlerinden olan dâd ve zâ kalın seslerden olarak bazı bedevî lehçelerinde aslî telaffuzlarını korumuştur. Bu iki ses, kadîm Arapça'da arka diş seslerine dönüşerek biri zâ yumuşak-açık, diğeri sert-boğuk ses değerlerine sahip olmuştur (a.mlf., *Fıkhü'l-lugâti's-Sâmiyye*, s. 39, 49-50). H. Zimmern, Arap dilindeki zâ foneminin Ârâmîce'de tā (t), eski Ârâmîce yazıtlarda ayrıca sâd (š), İbrânîce, Akkadca ve Habeşçe'de de sâd şeklinde görüldüğünü belirtir (*Vergleichende Grammatik*, s. 50). Günümüzdeki Arap lehçelerinin çoğunda zâ telaffuzu dâd telaffuzuyla aynileşmiştir ve birçok lehçede zâ fonemi "ض-ظ" veya "ث-ظ" arası bir sese dönüşmüştür. Zâ fonemi Irak lehçeleriyle Suriye Deyrizor lehçelerinde "ض" fonemi "ظ" şeklinde telaffuz edilmektedir. Zâ fo-

nemin son derece hoş, asil ve zarif bir ses olmasına rağmen Arapça kelimelerde az yer alması Araplar'ca geç keşfedilmesi, diğer seslerle fonetik uyumsuzluğu ve ince-peltek "zâl"ın (z) onun yerine ikame edilmesi gibi sebeplere dayandırılmaktadır (Hasan Abbas, s. 125-126).

Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi ile kadîm kıraat ve tecvid âlimlerine göre sâ (ث) ve zâl (ذ) ile birlikte "zâ"nın mahreci dil ucu ile ön diş uçları arasındadır (*el-Hurûf ve'l-edevât*, s. 79; *el-Kitâb*, IV, 433). İbn Cinnî de bu konuda onlara uymuştur (*Sırru şinâ'ati'l-îrâb*, I, 47). İbn Sînâ "zâ"nın mahrecinin sâ ile "zâl"dan önce geldiğini, "zâ"nın, mahreç sahasını paylaştığı bu iki harfe göre üst ön dişlerin ve dilin tam ucundan değil az gerisinden çıktığını ifade etmiş, ayrıca "zâ"nın telaffuzunda hava hapsinin tam olmadığını, işmâma (sükûndan sonra dudakları yumma) benzer bir hapsin söz konusu edilebileceğini belirtmiştir (*Mehâricü'l-hurûf*, s. 18, 40). Halîl, Sîbeveyhi ve İbn Cinnî'ye göre zâ gibi cehr sıfatına sahip harflerin telaffuzunda dilin mahrece dayanması tam olduğundan soluk akışı kesilir, dayanma bitince de ses akışı gerçekleşir. Bu dilciler "zâ"nın rihve sıfatı gereği istendiğinde ses akışının olabileceğini ifade etmişlerdir. Kalın harfler ط, ض, ظ (خ, ص, ض, ط, isti'lâ sıfatından dolayı dilin üst damağa doğru yükselme hareketiyle meydana gelir. Bunlardan ط, ض, ظ "ص, ض, ط" harflerinde ise yükselmenin yanında itbâk (kalınlık) sıfatı gereği dilin üst damağa doğru kapaklanmasıyla daha kalın bir ses oluşumuna imkân verildiğinden bu dört harf en kalın nitelikli fonemlerdir. İbrâhim Enîs ve Mahmûd es-Sa'rân gibi çağdaş dilciler bu dört harfin, dil ucu ve üst ön diş etleriyle dil kökü ve hizasındaki üst damak olarak iki mahreç sahasının bulunduğunu, dil ucu üst ön diş etlerine dayanırken aynı anda

dil kökünün de hizasındaki üst damağa doğru kalktığını ve dil ortasının derin-çukur (mukâ'ar) bir hal aldığını belirtir. Çağdaş dilcilerin bu görüşünü, Radiyyüddin el-Esterâbâdî'nin damağın dil üzerinde tabak gibi bir konumda bulunduğu, tecvid âlimi ve *Beyânü cühdi'l-mukıl* sahibi Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin ise dilin kavisli bir hal aldığı şeklindeki açıklamaları teyit etmektedir (Gânim Kaddûrî, *ed-Dirâsât*, s. 288-289). "Zâ"yı "zâl"dan ayıran şey "zâ"daki itbâk sıfatıdır. Çünkü her iki harf çıkma yerlerinin yumuşak-sızıcı-peltek ses kalitesi bakımından benzerdir. Ayrıca "ض" ile "ظ" isti'lâ ve itbâk sıfatlarına sahip kalın harfler olarak eskiden beri birbirleriyle çok karıştırılan fonemlerdendir. "Dâd"ın telaffuzunun biraz uzatılması onu "zâ"dan ayıran bir nitelik (istitâle) diye belirtilirse de iki ses yine de kadîm zamanlardan itibaren birbirleriyle karıştırılmıştır. Nitekim bir kişi Hz. Ömer'e "zaby"ı (ceylan) kastederek "Daby'dan kurban olur mu?" diye sormuş, O da, "Şunu zaby desen ne olur?" deyince o kişi de "Bu bizim lehçemiz" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Hiçbir yaban hayvanı kurban olmaz" demiştir (Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsât*, s. 266). V. (XI.) yüzyıl kıraat âlimlerinden Abdülvehhâb el-Kurtubî kendid zamanındaki kurrânın çoğunun "dâd"ı zâ mahrecinden çıkardığını ifade eder (*el-Muvazzâh*, s. 114).

Birçok lehçede dâd daha zarif bir ses olan zâ sesiyle telaffuz edildiğinden bu iki harfin fonetik farklarının belirlenmesi veya gerek Arap dilinde gerekse Kur'an'da bunları içeren kelimelerin ayırt edilmesi amacıyla kıraat ve dil âlimleri tarafından birer lugat risâlesi olarak seksenden fazla kitapçık kaleme alınmıştır. Sadece İbn Mâlik et-Tâî *Urcûze fi'ḏ-ḏâd ve'z-zâ', el-Farḵ beyne'ḏ-ḏâd ma'a'z-zâ', el-İ'tîzâd fi'l-farḵ beyne'z-zâ' ve'ḏ-ḏâd, el-İ'timâd fi nezâ'iri'z-zâ' ve'ḏ-ḏâd, el-İrşâd fi'l-farḵ beyne'z-zâ' ve'ḏ-ḏâd* gibi çok sayıda risâle yazmıştır. İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889) nisbet edilen *Kitâbü'ḏ-ḏâd ve'z-zâ', Kitâbü'l-Farḵ beyne'ḏ-ḏâd ve'z-zâ'* gibi risâlelerle başlayan bu literatür faaliyeti modern zamanlara kadar devam etmiş, Muhammed b. Ahmed

el-Ensârî, Ebû Bekir Ahmed b. İbrâhîm el-Kayrevânî, İbn Mûzâhîm, Batalyevsî, Kemâleddin el-Enbârî, Alemüddin es-Sehâvî, Ahmed İzzet Efendi, Muhammed Rızâ b. Hindî gibi âlimler bu konuda eser yazmıştır. Birçoğu manzum olan bu eserlerin en hacimli Mühezzebüddin Muhammed b. Hasan el-Cerbâzkânî'nin (ö. IV/X. yüzyılın ikinci yarısı) *Kitâbü'r-Revḥa (fi ḥarfeyi'd-ḍâd ve'z-zâ)* adlı eseridir. 600 sayfa tutarındaki kitabın iki cilt halinde tıpkı basımı Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Fâtih, nr. 5195) müellif nüshası esas alınarak Fuat Sezgin tarafından gerçekleştirilmiştir (Frankfurt 1405/1985). "Zâ'nın "sâ" şeklinde telaffuzu gerek Kur'an kıraatinde gerek şiir inşasında hoş karşılanmamıştır (Gânim Kaddûrî el-Hamed, *el-Medḥal*, s. 73). Diş sesleri olan "ث, ذ, ظ" çeşitli Arap lehçelerinde fasih dildeki asıl seslerinden uzaklaşmıştır (a.g.e., s. 284). Zâ sesindeki kalınlık vasfı imale yapılmasına engel teşkil etmektedir. Ârâmî-Arabî arasında bir alfabe olan Nabat alfabesinde "ظ" fonemi "ظ"ya dönüşmüştür: "ظاور ← ناظر" (bekçi, reis), "المستظر ← المستنظر" (mühlet isteyen) gibi. Sa'leb, örneklerdeki "ظ" foneminin dönüşme değil sahih harf olduğunu ifade eder (İbn Cinnî, I, 227-228). Arap dilinde çıkış yerleri farklı "ذ, ز, ظ" fonemleri Türkçe'deki alıntı sözcüklerde hep aynı z sesiyle söylenir ve yazılır. İnce ünlülerle kullanılan z ilk iki foneme, kalın ünlülerle geçen z ise son iki foneme tekabül edebilir. Ancak z sesi bazan "d", bazan da "z" ile karşılanır: Kâdî, rıdvân, çarb, kazâ, rîzâ, râzî gibi.

Özellikle Kur'an kıraatinde uygulanan idgam türü ses dönüşümünde zâ fonemi kendini izleyen "ث, ذ, ز, س, ش, ض, ط, ن" harflerine dönüşür, zâ ortadan kalkınca onun yerine bu harfler ikileştikinden şeddeli olarak okunur: "حفظها" (el-Hicr 15/17), "احفظ ثابتا, احفظ ذلك, احفظ زردة, احفظ سلمة, احفظ ثابتا, احفظ شتبا, احفظ ضربة" "zâ'nın kendini izleyen harflere dönüşmesi gibi (Halîl b. Ahmed, *el-Hurûf ve'l-edevât*, s. 190-200). Ayrıca "ظ, ذ, ث" harfleri idgam neticesi kendilerini izleyen zâ harfine dönüşür ve bu harflerin yerine "حملت ظهورهما" (el-En'âm 6/146), "الملكة ظالمى" (en-Nahl 16/28), "من بعد ظلمه" (Sâd 38/24), "نقد ظلمك", (el-Mâide 5/39), "يريد ظلما" (el-Mü'min 40/31), "إذ ظلموا" (en-Nisâ 4/64) örneklerinde görüldüğü gibi zâ şeddeli telaffuz edilir (a.g.e., s. 190-200; Abdüssabûr Şâhin, s. 135, 139, 146, 226). Morfolojik ses dönüşümü olarak ilk harfi "ظ" olan bir fiil "if-

tiâl" kalıbına intikal edince kalın ses uyumu gereği, "ظ"nin "ط" veya "ظ"ya dönüşmesi gerekir, "ظلم ← اظلم / اظلم" gibi. Yine ilk harfi "ظ" olan bir fiil "tefâ'ale, tefa'ale, tefa'lele" kalıplarına aktarılınca baştaki "ظ"nin "ط"ya dönüşerek çiftlenmesi ve şeddelenmesi, sakın harfle başlanamayacağı için de baş tarafa hemze-i vasıl eklenmesi câiz olur ve fiilin muzâri kipinde de bu dönüşüm geçerli sayılır: "ظلم ← تظلم ← ظلم ← اظلم" gibi. Zâ fonemi, başta dâd olmak üzere "ط, ص, ض, ز, س, ث, ذ" fonemleriyle lugavî değişim ve dönüşümüne girecek aynı ya da yakın anlamda birçok kelimenin oluşmasına imkân vermiştir: z / d: feyz / feyd (ölmek); z / z: 'azz / 'azz (ısırmak), qarız / qarız (övmek); z / z: vakız / vakız (öldürmek); z / t: meşaz / meşat (el sertleşmek) gibi. Zâ fonemi sesindeki hoşluk ve zariflikle kalınlığın bir yansıması olarak dahil olduğu fiillerin anlamına azamet, parlaklık, şıklık, sertlik gibi mânalar yükler (Hasan Abbas, s. 123-126).

BİBLİYOGRAFYA :

Halîl b. Ahmed, *el-Hurûf* (nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Kahire 1389/ 1969, s. 30; a.mlf., *el-Hurûf ve'l-edevât* (nşr. Hâdî Hasan Hammûdî), Maskat 1428/2007, s. 79-83, 190-201; Sîbeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, IV, 239, 433-436; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *el-İbdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1379-80/1960-61, I, 235, 378; II, 21-22, 140, 198, 256, 267-272, 283; İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb* (nşr. Hasan Hindâvî), Dimaşk 1405/1985, I, 46, 47, 60, 61, 62, 227-228; İbn Sînâ, *Meḥâricü'l-hurûf* (nşr. ve trc. Pervîz Nâtil Hânlerî), Tahran 1333, s. 18, 40, 44; Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, *el-Muvazzâh fi't-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûrî el-Hamed), Amman 1421/2000, s. 114; H. Zimmern, *Vergleichen-de Grammatik der Semitischen Sprachen*, Berlin 1898, s. 50, 71; C. Brockelmann, *Précis de linguistique sémitique* (trc. W. Marçais – M. Cohen), Paris 1910, s. 71-72; a.mlf., *Fıkhü'l-lugâti's-Sâmiyye* (trc. Ramazan Abdüttewvâb), Riyad 1397/1977, s. 39, 49, 50; Naim Hâzım Onat, *Arapça'nın Türk Diliyle Kuruluşu*, İstanbul 1944, I, 129, 184, 192-193, 213, 220, 258, 265-266; Mahmûd es-Sarân, *İlmü'l-luga*, Kahire 1962, s. 168; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-şavtiyye 'inde 'ulemâ'i't-tecvîd*, Bağdad 1406/1986, s. 266-274, 287-295, 320, 477; a.mlf., *el-Medḥal ilâ 'ilmi eşvâtü'l-'Arabiyye*, Amman 1425/2004, s. 73, 87, 272-275, 284, ayrıca bk. tür.yer.; Abdüssabûr Şâhin, *Eşerü'l-kur'ât fi'l-eşvât ve'n-naḥvi'l-'Arabî: Ebû 'Amr b. el-'Alâ*, Kahire 1408/1987, s. 135, 139, 146, 226; Emîl Bedî Ya'kûb, *Mevsû'atü'l-hurûf fi'l-lugâti'l-'Arabiyye*, Beyrut 1408/1988, s. 283; Hasan Abbas, *Haşâ'i-şü'l-hurûfi'l-'Arabiyye ve me'âniḥâ*, Dimaşk 1998, s. 123-126; İbrâhîm Enis, *el-Eşvâtü'l-lugavîyye*, Kahire, ts. (Mektebetü nehdati Mısır), s. 50, 120-121, 126-127; İsmail Durmuş, "Harf", *DİA*, XVI, 161.

İSMAİL DURMUŞ

ZÂBÎT

(ضابط)

Osmanlılar'da yönetici, askerî görevli ve subay anlamında bir unvan.

Sözlükte, "tutan, zapturapt altına alan, yöneten kimse" anlamına gelir. Daha ziyade askerî bir unvan olarak kullanılmış, zâbitân şeklinde çoğulu da yapılmıştır. Evkaf zâbiti, vilâyet zâbiti vb. örneklerde görüldüğü gibi zâbitler, genellikle bir işin yapılmasını veya bir yerin denetlenmesini belirten görev yerleriyle birlikte anılmıştır. Farsça'da "tahsildar" anlamındaki kelimenin Osmanlı döneminde "zâbit-i mahsûl" terkinde hemen hemen aynı mânada kullanıldığı da görülür. Nitekim XVI. asrın ilk çeyreğinde Taşoz adası reâyâ kanunnâmesinde âmil yerine zâbit unvanına rastlanır (Akgündüz, III, 404). Bununla beraber "kapıkulu zâbitleri, yeniçeri serdar ve zâbitleri, rüesâ-i asker ve zâbitler, vüzerâ, ümerâ, âyan vesair zâbitler" örneklerinde olduğu gibi XVII. yüzyıldan itibaren bu unvan daha ziyade ordu subayları için kullanılmıştır. Yeniçeri ağası dışındaki subaylara bölük zâbitleri, diğer kapıkulu ocaklarının kumandanlarına ise topçu zâbitleri, top arabacı zâbitleri, humbaracı zâbitleri, süvari zâbitleri denilmektedir. Naîmâ XVII. yüzyılın ortalarında, "Her asker taifesinin birkaç mertebe zâbitleri olur. A'lâ ve ednâyı zaptederek vara vara cümlelerin zabturabtı bir başbuğa muntehî olmak tedbîr-i saltanat ve tertîb-i cüyûş kanunlarından bir kâide-i mühimmedir" der ve Yeniçeri Ocağı'nda her odanın kdemîlilerinin diğer erler için zâbit konumunda bulunduğunu bildirir; aşağıdan yukarıya doğru aşçı, odabaşı, çorbacı, kethüdâ ve yeniçeri ağasını zikreder. Kapıkulu süvarilerinin de aynı kaide üzere kurulduğunu, ancak kendi zamanında bölükbaşının erlerden farkının kalmadığını belirterek nizamlarının bozulduğunu yazar (*Târih*, III, 1181-1182). "Zâbitân-ı sarây-ı sultânî" ve büyük

Yeniçeri kumandanlarından kollukçu zâbit (Mahmud Şevket Paşa, Osmanlı Teşkilât ve Kıtâfet-i Askeriyyesi, İÜ Ktp., TY, nr. 9392)

